

Title: Mosque of Malek Zuzan on the Mongol Invasion Route: Examining an Early Example of Cultural Heritage Protection in Armed Conflict

Shahin Garakani Dashteh¹, Mohammad Mortezaei²

1. PhD in Islamic Archaeology Postdoctoral Researcher in Archaeology and Islamic Art, Institute of Archaeological Sciences, Goethe University, Frankfurt am Main, Germany (Corresponding Author).

Email: dashteh@em.uni-frankfurt.de

2. Associate Professor, Department Archaeology of Cultural Heritage and Tourism Research Institute, Tehran, Iran.

Article Info

<https://doi.org/10.61882/Athar.2257.2051>

Pp: 7 - 24

Article Type:

Research Article

Article History:

Received: 2025/08/31

Revised: 2025/09/25

Accepted: 2025/09/28

Use your device to scan and read the article online

Athar Journal

Journal of the Research Institute of Historical Buildings and Fabrics, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Owner & Publisher:

Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran.

Journal Homepage: <https://athar.richt.ir/>

Abstract

Malek Zuzan Mosque in Khorasan is among the major architectural works of the Khwarazmshahian period, with its construction beginning in the early 13th century CE. Studies and excavations conducted in this mosque during the 1980s and 1990s revealed many previously unclear aspects regarding this structure, such as its construction over the remains of a previous Seljuk Mosque, the interruption of building operations due to the onset of Mongol attacks in 1219 CE, and the discovery of an old Seljuk stucco mihrab, which had been masterfully protected within layers of mud bricks and fine sand. It remains unclear whether this protective measure was taken intentionally to preserve the mihrab during construction or out of fear of the Mongol invasion. This study aims, for the first time, to evaluate the level of threat faced by Malek Zuzan Mosque during these years while examining the routes of the Mongol attacks in Khorasan. Additionally, by referring to certain provisions of international conventions and treaties on the protection of cultural property in armed conflicts, the study compares the protective measures taken for the Seljuk mihrab on the eve of the Mongol attacks with these provisions. The findings indicate that Malek Zuzan Mosque lay along the routes of three out of the four main Mongol attacks on Khorasan, thereby placing the city at high risk. Furthermore, the review of the protective measures applied to the mihrab demonstrates their alignment with several key provisions of international conventions.

Keywords: Khwarazmshahian, Mongols, Khorasan, Zuzan, Hague Convention.

Citations: Garakani Dashteh, S. & Mortezaei, M., (2025). "Title: Mosque of Malek Zuzan on the Mongol Invasion Route: Examining an Early Example of Cultural Heritage Protection in Armed Conflict". *Athar*; 46(110): 7-27. <https://doi.org/10.61882/Athar.2257.2051>

Homepage of this Article: <https://athar.richt.ir/article-2-2051-en.html>

© The Author(s)

Copyright © 2025 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Introduction

After the end of World War II in 1945, the reconstruction of vast ruins and the protection of cultural heritage became one of the main concerns of the international community. The enormous destruction caused by the war, particularly in the fields of culture and art, paved the way for the establishment of institutions and conventions aimed at preventing the recurrence of such tragedies. The most important of these documents is the 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, which, together with its Additional Protocols (1954, 1999), created the first international legal framework in this field. This Convention marked the beginning of a global approach to the protection of heritage in times of crisis.

Although the protection of cultural property during wartime was formally addressed in legal terms in the twentieth century, historical evidence suggests that this concern has much deeper and older roots. A remarkable historical example in this regard is the protective measures taken during the Mongol invasions in the thirteenth century. The devastating campaigns of Chinggis Khan destroyed many of the great cities of the Iranian plateau, such as Khwarazm, Nishapur, Herat, and Rey, and annihilated a large number of cultural monuments. However, amidst this widespread destruction, there are examples of deliberate and conscious efforts to preserve cultural objects.

A prominent example of such an effort is the Seljuk mihrab of the Malek Zuzan Mosque, which was discovered almost intact during excavations directed by Rajab-Ali Labbaf Khaniki in the 1980s. Archaeological investigations revealed that, in the thirteenth century, the mihrab had been protected in its original location by enclosing it within a brick casing filled with sand. This action was probably taken because construction work was interrupted following the Mongol invasions.

The present study, which forms part of a broader project on the annual movements of the Mongols, aims to analyze this conservation measure and compare it with modern principles of heritage protection during armed conflicts. The paper addresses two main questions: first, to what extent was the region of Zuzan threatened by the Mongol invasions in the thirteenth century? and second, how comparable are the protective methods used for the mihrab to contemporary standards and approaches?

The research methodology is based on the analysis of historical sources and the examination of archaeological reports, followed by a comparison of the findings with the provisions of international conventions and guidelines, including The Hague Convention and the recommendations of ICCROM and ICOMOS. This study seeks to demonstrate that the concern for safeguarding cultural heritage during times of war has deep historical roots and existed long before the emergence of modern legal frameworks.

Discussion

The Malek Zuzan Mosque, located in the Zuzan plain of southern Khorasan Razavi, represents the substantial remains of an early 7th century AH / 13th century AD mosque. Archaeological investigations indicate the site underwent at least four distinct construction phases, from the early Islamic centuries through the 6th century AH / 12th century AD. The mosque's development peaked during the Seljuk period, featuring a hypostyle plan with a stucco mihrab. However, in the early 7th

century AH / 13th century AD, under the Khwarazmshahs, a new architectural project was initiated. This new design replaced former adornments, including terracotta decorations, with glazed tiles and bricks. The colossal mosque was planned with two large iwans (east and west), but its construction was abandoned following the Mongol invasions commencing in 616 AH / 1219 AD. Evidence such as incomplete brick bonding and unfinished decorative elements substantiates that the project remained unfinished.

Zuzan was situated on the path of multiple Mongol military expeditions into Khorasan. Historical sources confirm that the region lay on the route of at least three major campaigns: those led by Subutai and Jebe, Tolui, and later Hulegu. A specific historical account notes Sultan Jalal al-Din's passage through Zuzan while fleeing the Mongols; the local ruler, fearing Mongol retaliation, refused him entry. This incident underscores the direct threat the city faced. This persistent state of threat undoubtedly contributed to the suspension of all construction activities at the mosque (Figure 1).

A significant archaeological discovery was a valuable Seljuk-period mihrab, which had been protected in the 7th century AH / 13th century AD using an ingenious conservation method. The technique involved constructing a brick casing in front of the mihrab, filling the intermediate space with a row of stacked bricks, and packing the final gap with fine sand (Figures 2–5). This preemptive safeguarding measure aligns remarkably with modern principles for protecting cultural heritage during conflicts. The methodology corresponds with stipulations of the 1954 Hague Convention, such as the obligation to undertake protective measures during peacetime. It also resonates with the ICCROM Risk Preparedness guidelines concerning threat assessment, designing emergency in-situ protection plans, and creating a secure concealment for the artifact. Consequently, the protective strategy employed at Zuzan can be regarded as a pioneering example consistent with contemporary conservation standards (Table 2).

Conclusion

The construction of the Malek Zuzan Mosque began in the early 7th century AH (13th century AD) but was abandoned unfinished following the Mongol invasions of 616–617 AH (1219–1220 AD). Erected upon the remains of an earlier Seljuk Mosque, the new structure extensively reused building materials from its predecessor, particularly bricks. Among these salvaged elements, the Seljuk stucco mihrab held exceptional significance, valued both for its religious sanctity and its historical-artistic importance. The patrons intended to reinstall it in the new building, a plan ultimately thwarted by the Mongol incursions.

The Mongol invasions of Khorasan unfolded in three primary phases. While Zuzan was not directly threatened during the first wave in 617 AH (1220 AD), the second offensive, led by Tolui, passed alarmingly close to the city. A third phase, the same year, involving the pursuit of Sultan Jalal al-Din, posed a direct threat to Zuzan, though historical evidence suggests its fortifications initially spared it from destruction. A final passage of Mongol forces under Hulegu in 653 AH (1255 AD) further underscored the region's prolonged instability.

This persistent state of danger forced the master builders to halt construction and implement ingenious protective measures for the site's most valuable assets, notably the Seljuk mihrab.

Their solution was a remarkable example of in-situ conservation: carefully encasing the mihrab within a protective shell of adobe bricks and sand. A comparison of this 13th-century method with modern principles, such as those in the 1954 Hague Convention, reveals a profound alignment with contemporary concepts of “preventive conservation” and “protective preparedness.”

This study demonstrates that traditional conservation practices, even over seven centuries ago, were guided by rational and effective principles comparable to modern theory. The historical case of Zuzan thus serves as a valuable model, highlighting the importance of integrating ancestral ingenuity with contemporary systems and reaffirming the critical role of human foresight and proactive planning in safeguarding cultural heritage during times of crisis.

Acknowledgments

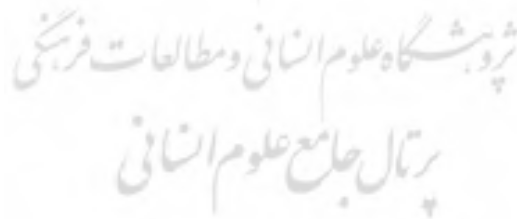
The authors extend their sincere gratitude to the anonymous peer reviewers for their insightful critiques and constructive suggestions, which significantly enhanced the clarity and scholarly rigor of this manuscript.

Author Contribution

All authors contributed equally to this research.

Conflict of Interest

In adherence to ethical publication standards, the authors affirm that there are no conflicts of interest, either personal or financial, that could have influenced the content or conclusions presented in this research. This article is part of the research project titled “Seasonal Movements of Ilkhans in Iran: Routes and Settlements,” which is supported by the Gerda Henkel Foundation.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مسجد ملک زوزن در مسیر لشکرکشی‌های مغول: بررسی نمونه‌ای کهن از حفاظت میراث فرهنگی در شرایط جنگی

شاهین گرکانی دشته^I، محمد مرتضایی^{II}

I. پژوهشگر پسادکتری باستان‌شناسی و هنر اسلامی، مؤسسه علوم باستان‌شناسی دانشگاه گوته، فرانکفورت، آلمان (نویسنده مسئول).
 Email: dashteh@em.uni-frankfurt.de
 II. دانشیار گروه باستان‌شناسی دوران اسلامی، پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله

چکیده

<https://doi.org/10.61882/Athar.2257.2051>

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۴-۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۰۶

مسجد ملک زوزن در خراسان از ابنیه معظم دوره خوارزمشاهیان به شمار می‌آید که ساخت آن در اوایل قرن هفتم هجری قمری آغاز شده است. مطالعات و کاوش‌هایی که در دهه‌های ۱۳۶۰ و ۱۳۷۰ ه.ش. در این مسجد انجام شد، پرده از بسیاری از مسائل مبهم در رابطه با این بنا برداشت؛ مسائلی هم‌چون احداث مسجد بر روی بقایای یک مسجد پیشین سلجوقی، نیمه‌کاره ماندن عملیات ساختمانی به دلیل آغاز حملات مغول در سال ۶۱۶ ه.ق. و در نهایت، یافت شدن محراب گچ‌بری قدیمی متعلق به دوره سلجوقی که به صورت بسیار استادانه در میان لایه‌های خشت و ماسه بادی محافظت شده بود. اقدامی که مشخص نیست با هدف حفاظت از محراب در طول عملیات ساختمانی صورت گرفته یا به سبب بیم از هجوم مغولان بوده است. این پژوهش قصد دارد برای نخستین بار، ضمن بررسی مسیر حملات مغولان در خراسان، میزان در خطر بودن مسجد ملک زوزن را در این سال‌ها ارزیابی کند و هم‌چنین، با برشمردن برخی از مفاد کنوانسیون‌ها و معاهدات جهانی در زمینه حفاظت از اموال فرهنگی در طول جنگ و نبردهای مسلحانه، اقدامات انجام شده در خصوص محافظت از محراب سلجوقی را در آستانه حملات مغولان با مفاد این معاهدات مقایسه نماید. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که مسجد ملک زوزن از میان چهار حمله اصلی مغولان به خراسان، در مسیر سه حمله عمده قرار داشته و از این منظر، خطر بالایی شهر را تهدید می‌کرده است. هم‌چنین، بررسی مفاد مرتبط با حفاظت صورت گرفته در مورد محراب، بیانگر هم‌خوانی این اقدام با برخی از مهم‌ترین مفاد کنوانسیون‌های بین‌المللی است.

کلیدواژگان: خوارزمشاهیان، مغولان، خراسان، زوزن، کنوانسیون لاهه.

فصلنامه علمی اثر

نشریه پژوهشکده ابنیه و بافت‌های تاریخی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

ناشر:

پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

ارجاع به مقاله: گرکانی دشته، شاهین؛ و مرتضایی، محمد، (۱۴۰۴). «مسجد ملک زوزن در مسیر لشکرکشی‌های مغول: بررسی نمونه‌ای کهن از حفاظت میراث فرهنگی در شرایط جنگی». اثر، ۴۶ (۱۱۰): ۲۷-۷. <https://doi.org/10.61882/Athar.2257.2051>
 صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://athar.richt.ir/article-2-2051-fa.html>

مقدمه

بعد از پایان جنگ جهانی دوم در سال ۱۹۴۵ م. فعالیت‌های گسترده‌ای برای بازسازی ویرانه‌های حاصل از آن جنگ انجام شد؛ جنگی که در طی آن نه تنها شهرها، خانه‌ها و کارخانجات، بلکه بسیاری از میراث ارزشمند فرهنگی نیز تخریب یا به طور کامل از صفحه روزگار محو شدند. نکته اصلی که جنگ جهانی دوم را به عنوان یکی از نقاط عطف تاریخ مدرن مورد توجه قرار می‌دهد، تنها میزان خرابی‌های ناشی از آن نیست، بلکه اقداماتی است که پس از پایان آن در قالب تعریف نهادها، ارگان‌ها، کنوانسیون‌ها و منشورها صورت گرفت تا از تکرار فجایعی این چنین جلوگیری شود. یکی از این کنوانسیون‌ها که تقریباً یک دهه پس از پایان جنگ جهانی دوم به تصویب کشورهای متعدد رسید، کنوانسیون لاهه است. هدف اصلی این کنوانسیون، که در پی تخریب گسترده اموال فرهنگی در طول جنگ جهانی دوم مطرح گردید، حفاظت از اموال فرهنگی در طی درگیری‌های مسلحانه بود (Hague Convention, 1954; First Protocol, 1954; Second Protocol, 1999). این کنوانسیون را می‌توان نقطه عطفی در زمینه حفاظت بین‌المللی از میراث فرهنگی به شمار آورد.

در پی تصویب کنوانسیون لاهه، تاکنون چندین دستورالعمل، توصیه‌نامه و معاهده تکمیلی دیگر در جهت ارتقای مفاد اولیه آن به تصویب مجامع فرهنگی جهانی رسیده که همگی بر لزوم توجه به حفاظت از اموال فرهنگی در زمان مخاصمات مسلحانه تأکید دارند. با این حال، اگر جنگ جهانی دوم را نخستین جنگ بزرگ و خانمان‌سوز تاریخ بشر ندانیم، نمی‌توان مسئله حفاظت از اموال فرهنگی در طول جنگ‌ها را منحصر به پیامدهای این جنگ تلقی کرد. بشر در طول حیات و مدنیت چندین هزار ساله خود بارها دچار جنگ‌های عظیم و ویرانگر شده است؛ جنگ‌هایی که نه تنها مردمان و شهرهای بسیار را نابود کرده‌اند، بلکه موجب از میان رفتن شمار بی‌شماری از اموال فرهنگی نیز شده‌اند، به گونه‌ای که حتی نامی از بسیاری از آن‌ها به ما نرسیده است.

یکی از بزرگ‌ترین جنگ‌های تاریخ بشر که وسعت آن را می‌توان مهیب‌تر از جنگ جهانی دوم دانست، حملات و یورش‌های مغولان به رهبری «چنگیزخان» است که سراسر آسیا، خاورمیانه و اروپای شرقی را در اوایل قرن هفتم هجری قمری درنوردید. در این جنگ‌ها نه تنها شهرها، روستاها و مردمان بی‌شماری از صفحه روزگار محو شدند، بلکه اموال فرهنگی بسیار ارزشمند نیز نابود گشتند. برمبنای توصیفات تاریخ‌نامه‌های دوره ایلخانی، موج تخریب‌ها به اندازه‌ای فراگیر و وحشتناک بود که برخی از شهرهای کهن و هزارساله به طور کامل محو شدند. در قلمرو ایران فرهنگی، شهرهایی چون: خوارزم، سمرقند، هرات، نیشابور و ری به کلی از میان رفتند، به گونه‌ای که بعضی از آن‌ها، هم چون ری، دیگر به حیات پیشین خود بازنگشتند. در این میان، یادگارهای بزرگی که از قرون پیشین به جای مانده و دست روزگار آن‌ها را از گزند حوادث حفظ کرده بود، نیز نتوانستند در برابر این هجوم عظیم تاب بیاورند و نابود شدند.

با این همه، در خلال این هجوم ویرانگر می‌توان نمونه‌های منحصر به فردی را یافت که در آن، برخی از اموال فرهنگی و معنوی از بیم نابودی ناشی از هجوم مغولان، به صورت پیش‌دستانه محافظت گردیدند. در طی کاوشی که به سرپرستی «رجبعلی لباف خانیکی» در دهه ۱۳۶۰ ه.ش. در محوطه مسجد تاریخی زوزن انجام شد، محرابی متعلق به دوره سلجوقی از ضلع شمالی مسجد تقریباً به صورت سالم به دست آمد. دلیل سالم ماندن این محراب، با وجود قدمت زیاد آن، اقداماتی حفاظتی بود که در قرن هفتم هجری قمری برای نگه‌داری آن صورت گرفته بود. این اقدامات شامل محافظت از محراب در همان محل نصب شده و قرار دادن آن در داخل صندوقه‌ای خشتی همراه با ماسه بادی بود. تیم کاوش هدف از این کار را حفاظت از محراب در جریان عملیات ساختمانی و احتمالاً استفاده مجدد از آن در نقطه‌ای دیگر از مسجد عنوان کرده است (لباف خانیکی، ۱۳۷۸: ۵۷۲). با این حال، این احتمال نیز وجود دارد که اقدام مذکور در پی ناتمام ماندن عملیات ساختمانی به دلیل آغاز حملات مغولان انجام شده باشد؛ اقدامی که شاید با امید بازگشت آرامش و ادامه ساخت و ساز صورت گرفته است.

این پژوهش، بخشی از نتایج یک پروژه در حال انجام است که هدف اصلی آن پیگیری مسیر حرکت‌های سالانه مغولان و ایلخانان مغول و بررسی مسیرهای اردوکنشی‌های نظامی آنان می‌باشد. در این پژوهش تلاش

شده است تا به یک مسئله مهم از دیدگاهی تازه پرداخته شود؛ مسئله‌ای که حفاظت از یک محراب قدیمی در بحبوحه یک جنگ عظیم، درست هفت قرن پیش از تصویب معاهداتی که به این نوع حفاظت توجه کرده‌اند، را مورد بررسی قرار می‌دهد. هرچند فاصله زمانی بسیار میان اقدام تاریخی و مصوبات مرتبط با آن، ممکن است اعتبار مقایسه را تا حدی کاهش دهد، اما اهمیت انجام این مقایسه در این است که نشان دهد مسئله حفاظت از میراث در طول نبردهای مسلحانه سابقه‌ای تاریخی داشته و می‌تواند میزان انطباق دیدگاه‌ها و اقداماتی که در قرن هفتم هجری قمری در این زمینه وجود داشته و به اجرا درآمده است با رویکردهای نوین و مدرن را مورد سنجش قرار دهد. بی‌شک نتایج این مقایسه، هرچه باشد، بیانگر اهمیت عظیم مسئله حفاظت از میراث در طول حیات بشری خواهد بود. در نهایت، پژوهش حاضر در پی پاسخ به دو پرسش اصلی است؛ نخست، این‌که منطقه‌ای که مسجد ملک زوزن در آن واقع شده تا چه حد در نیمه اول قرن هفتم هجری قمری در معرض خطر حملات مغولان قرار داشته است؟ و دوم، با توجه به نحوه حفاظت از محراب مسجد ملک زوزن و میزان خطری که این محوطه با آن مواجه بوده، روش‌های به‌کار رفته برای حفاظت از آن تا چه اندازه قابل مقایسه با رویکردهای امروزی توصیه شده در معاهدات و کنوانسیون‌های بین‌المللی است؟

این پژوهش در سه بخش اصلی تنظیم شده است؛ بخش نخست، شامل مروری بر سابقه تاریخی مسجد ملک زوزن و بررسی عملیات کاوش است. بخش دوم، به بررسی خط سیر حملات مغولان به منطقه زوزن و ارزیابی میزان آسیب احتمالی ناشی از این حملات می‌پردازد. بخش سوم، به بررسی عملیات کشف محراب و شیوه‌های حفاظت از آن در قرن هفتم هجری قمری اختصاص یافته است و در ادامه، با مرور مهم‌ترین مفاد کنوانسیون‌های جهانی حفاظت از اموال فرهنگی، این شیوه‌های حفاظت با توصیه‌نامه‌های معاصر مقایسه خواهد شد.

پیشینه پژوهش

حفاظت از میراث فرهنگی در شرایط جنگی نخستین بار با تصویب کنوانسیون لاهه در سطح حقوق بین‌الملل مورد توجه جدی قرار گرفت. کنوانسیون لاهه برای حفاظت از اموال فرهنگی در صورت بروز نبردهای مسلحانه (۱۹۵۴) همراه با پروتکل‌های الحاقی آن (۱۹۵۴، ۱۹۹۹) نقطه عطفی در این مسیر بود. این اسناد، دولت‌ها را ملزم می‌کردند که در زمان صلح اقداماتی پیش‌گیرانه نظیر فهرست‌برداری و مستندسازی، آماده‌سازی سازوکارهای حفاظت اضطراری، و علامت‌گذاری بناها و مجموعه‌های ارزشمند با نشان «سپر آبی» را انجام دهند. بدین ترتیب، بستر حقوقی لازم برای شناسایی و حفاظت از میراث فرهنگی در شرایط درگیری‌های نظامی فراهم شد (Hague Convention, 1954; First Protocol, 1954; Second Protocol, 1999).

در دهه‌های پس از آن، کمیته بین‌المللی صلیب سرخ (ICRC) و حقوق دانان بین‌المللی با تبیین جایگاه میراث فرهنگی در چارچوب حقوق بشردوستانه، اهمیت این موضوع را دوچندان کردند. میراث فرهنگی به عنوان بخشی از «اموال غیرنظامی» تلقی شد و ممنوعیت حمله یا تخریب آن در اسناد تفسیری و دستورالعمل‌های نظامی مورد تأکید قرار گرفت (International Committee of the Red Cross, 1987).

تجربه جنگ‌های دهه ۱۹۹۰ م. به‌ویژه در بالکان و خاورمیانه، ضرورت گذار از سطح صرفاً حقوقی به سمت برنامه‌ریزی عملیاتی را برجسته ساخت. در پاسخ به این نیاز، مرکز بین‌المللی مطالعه، حفظ و مرمت اموال فرهنگی (ایکروم) در سال ۱۹۹۸ م. دستورالعمل آمادگی در برابر ریسک: راهنمای مدیریت میراث فرهنگی جهانی را منتشر کرد. این متن بر رویکرد پیش‌گیرانه در زمان صلح تأکید داشت و ابزارهایی هم‌چون: ارزیابی ریسک، اولویت‌بندی اموال براساس اهمیت و آسیب‌پذیری، و تدوین طرح‌های اضطراری برای جابه‌جایی یا حفاظت فیزیکی را ارائه نمود (Stovel, 1998).

از دهه ۲۰۰۰ م. به بعد، نهادهای غیردولتی تخصصی از جمله «بلو شیلد اینترنشنال (سپر آبی)» وارد عمل شدند. این سازمان‌ها با هدف پر کردن شکاف میان جامعه میراث فرهنگی و نیروهای مسلح، دستورالعمل‌های آموزشی و عملی برای استفاده از نشان «سپر آبی»، ایجاد ظرفیت‌های ملی و محلی، و همکاری مستقیم با نظامیان در میدان تهیه کردند (Blue Shield International, 2000).

در ادامه، سازمان‌های بین‌المللی هم‌چون: ایکروم و ایکوموس در دهه‌های ۲۰۱۰ و ۲۰۲۰م. مجموعه‌ای از دستورالعمل‌های جامع منتشر کردند که حفاظت میراث فرهنگی را در چرخه کامل مدیریت بحران - از آمادگی و پیش‌گیری تا واکنش و بازیابی - ادغام می‌کردند. این متون، علاوه بر درس‌آموخته‌های جنگ‌های اخیر در عراق، سوریه و یمن، بر لزوم ادغام حفاظت فرهنگی در طرح‌های ملی مدیریت بحران تأکید داشتند (ICOMOS & ICCROM, 2010). آخرین نسخه‌های این اسناد، هم‌چون سند مدیریت میراث فرهنگی در برابر خطرات (ICOMOS & ICCROM, 2022-2024)، رویکردی بین‌رشته‌ای را پیشنهاد می‌کنند که شامل بهره‌گیری از فناوری‌های نوین (مانند GIS، مستندسازی دیجیتال و اسکن سه‌بعدی)، طراحی سناریوهای تهدید، و مشارکت فعال جوامع محلی در فرآیند آماده‌سازی و واکنش اضطراری است (ICOMOS & ICCROM, 2022-2024). به‌طورکلی، روند توسعه منابع از ۱۹۵۴م. تاکنون نشان می‌دهد که حفاظت پیش‌گیرانه از میراث فرهنگی از یک چارچوب حقوقی بین‌المللی آغاز شد، سپس با دستورالعمل‌های تخصصی به ابزارهای اجرایی و مدیریتی مجهز گردید، و در سال‌های اخیر با بهره‌گیری از فناوری‌های نو و رویکردهای بین‌رشته‌ای به سطحی جامع‌تر و کارآمدتر ارتقا یافته است.

در رابطه با مسجد ملک زوزن، نخستین مستندات ارائه شده درباره آن توسط «آندره گدار» (۱۳۶۵) در قالب گزارشی از محل قرارگیری بنا و پلان اولیه وضعیت آن منتشر شد. این گزارش اساس مطالعات بعدی قرار گرفت. دومین پژوهش درباره این بنا توسط «شیلا بلر» (۱۹۸۵) انجام و به صورت مقاله‌ای منتشر شد؛ او در این مقاله به مقایسه مسجد ملک زوزن با سایر بناهای هم‌دوره آن، به‌ویژه بناهای ساخته شده در دوره تسلط غوریان بر خراسان پرداخت و بنا را یک مدرسه حنفی ارزیابی نمود.

پس از این پژوهش‌ها، نخستین فعالیت‌های عملی در جهت مستندسازی، کاوش و مرمت بنای مسجد ملک زوزن به همت «شهریار عدل» آغاز شد. وی ضمن مستندسازی بنا، چندین مقاله در شناسایی دوره‌های ساخت و بازخوانی کتیبه‌های بنا منتشر کرد. به باور او، این بنا نه تنها یک مسجد یا مدرسه، بلکه مسجد-مدرسه بوده است. او دیدگاه‌های پیشین درباره تاریخ ساخت بنا را اصلاح کرد و عملیات ساخت آن را پروژه‌ای نیمه‌تمام دانست که احتمالاً به دلیل حملات مغول ناتمام مانده است (عدل، ۱۳۶۷؛ ۱۳۸۷؛ عدل و کریمی، ۱۳۷۷).

«رجبعلی لباف‌خانیکی» (۱۳۷۸)، که عملیات کاوش در محوطه بنا را برعهده داشت، نتایج این کاوش را طی مقاله‌ای منتشر کرد؛ او ضمن اشاره به دوره‌های ساخت، مسجد ملک زوزن را بنایی متعلق به اواخر دوره خوارزمشاهیان دانست که بر روی مسجدی قدیمی‌تر، احتمالاً از دوره سلجوقی، ساخته شده است. به جز پژوهش‌های فوق، که بخش اساسی اطلاعات موجود درباره این بنای ارزشمند را شامل می‌شوند، چند پژوهش دیگر نیز به روندهای ساخت بنا پرداخته‌اند (شریفی و رهنمای، ۱۳۸۶؛ خوش‌آهنگ، ۱۳۸۸). هم‌چنین ویژگی‌های زیبایی‌شناسانه و تاریخی محراب مسجد در چند مقاله مورد بررسی قرار گرفته است (افشارمهجر و همکاران، ۱۳۹۶؛ سیروس و شیخی، ۱۳۹۸).

این پژوهش تلاش دارد، بر پایه مطالعات پیشین درباره مسجد ملک زوزن و با توجه به میزان در خطر بودن این بنا در زمان حملات مغول، تحلیلی از اقدام حفاظتی بر روی محراب در اوایل قرن هفتم هجری قمری ارائه دهد و شیوه‌های حفاظت کهن به‌کاررفته را با روش‌های رایج امروزی مقایسه نماید.

روش پژوهش: بخش عمده این پژوهش بر پایه مطالعه منابع مکتوب کهن و بررسی پژوهش‌های جدید در دو مرحله انجام شده است. در مرحله نخست، خط سیر حملات مغولان براساس گزارش‌های ثبت شده در تواریخ رسمی دوره ایلخانی، هم‌چون: جهانگشای جوینی، جامع‌التواریخ، تاریخ بناکتی و هم‌چنین تواریخ دیگر مانند: تاریخ هرات و سیرت سلطان جلال‌الدین منکبرنی، مورد ارزیابی و بازسازی قرار گرفته است تا بر پایه آن بتوان زوزن را در مسیر حملات مغول بازشناسی کرد. در مرحله دوم، براساس گزارش‌های معاصر درباره مسجد ملک زوزن، روند تحول این مسجد و به‌ویژه محراب آن و شیوه‌های حفاظت صورت‌گرفته بررسی شده است. در نهایت، با توجه به مفاد قوانین مرتبط با حفاظت از اموال فرهنگی در زمان درگیری‌های مسلحانه - که در بخش پیشینه پژوهش به آن‌ها اشاره شد - این روندها با یک‌دیگر مقایسه و ارزیابی گردیده است.

بحث

مسجد ملک زوزن

منطقه تاریخی زوزن در میان جلگه‌ای در ۶۶ کیلومتری جنوب غربی خواف در جنوب استان خراسان رضوی قرار گرفته است؛ به گونه‌ای که از شمال و شرق به خواف، از غرب به کبیرکوه و از جنوب و مغرب به قانات و گناباد منتهی می‌شود. در میان این دشت، بقایای عظیم مسجد ملک زوزن کاملاً مشهود است. این مسجد که پیشینه آن به اوایل قرن هفتم هجری قمری بازمی‌گردد، بر روی بقایای ابنیه کهن‌تری ساخته شده که احتمالاً از قرون اولیه اسلامی در این مکان قرار داشته‌اند. براساس کاوش‌ها و مطالعات انجام شده در محل مسجد ملک زوزن، می‌توان به دست کم چهار دوره ساخت و ساز در این مسجد اشاره کرد. به جز بقایای قرون اولیه اسلامی، نخستین نشانه‌های وجود بنایی که احتمالاً می‌توان آن را به مسجد نسبت داد، مربوط به قرن چهارم هجری قمری است. این بنای نسبتاً کوچک با دیوارهای خشتی و ستون‌های آجری مدور در ضلع جنوبی مسجد کنونی قرار داشته است (لباف‌خانیک، ۱۳۷۸: ۵۷۹).

در قرن پنجم، این بنای کوچک گسترش یافته و با قرار دادن ستون‌های مدور کهن در میان ستون‌های مربع شکل جدید، بر وسعت بنا افزوده شده و به جهات شمال، جنوب و شرق توسعه یافته است. در همین دوره نیز بنای دیگری در سمت شمال به بنای توسعه یافته الحاق گردیده است. این بخش جدید دارای دیوارهای آجری گچ‌اندود بوده که تزئینات گچ‌بری و نقاشی بر روی آن اجرا شده است (لباف‌خانیک، ۱۳۷۸: ۵۷۹).

قرن ششم هجری قمری را می‌توان حد نهایی گسترش مسجد تا پیش از دوره خوارزمشاهی دانست. در این دوره، مسجد سلجوقی زوزن به طور کامل شکل گرفته است. توسعه در این قرن با گسترش بخش جنوبی مسجد و تغییر ستون‌های مربع شکل به ستون‌های عریض مستطیلی آغاز شد؛ تغییری که احتمالاً به منظور استقرار طاق‌گان‌های عظیم صورت گرفته است. در همین دوره، بخش شمالی مسجد که محراب گچی ارزشمند در آن قرار داشته نیز به بنا افزوده شد. مسجد سلجوقی زوزن در این دوره را می‌توان مسجدی با پلان شبستانی دانست که دارای شبستانی بزرگ در سمت غربی بوده است (لباف‌خانیک، ۱۳۷۸: ۵۸۱).

به طور دقیق نمی‌توان مشخص کرد که آیا مسجد دوره سلجوقی متروک شده یا در جریان ساخت و سازهای اوایل قرن هفتم و پروژه مسجد ملک زوزن در بنای جدید مستهلک گردیده است؛ اما باید توجه داشت که از بنای پیشین تقریباً هیچ اثری در بنای جدید باقی نمانده، جز مصالحی که برای ساخت دیوارها از آن‌ها استفاده شده یا برخی اجزای ارزشمند کهن، هم‌چون محراب گچ‌بری نفیس دوره سلجوقی. سایر تزئینات، از جمله تزئینات آجرمهری مسجد سلجوقی، به طور کامل حذف و با تزئینات جدید کاشی و آجر لعاب‌دار دوره خوارزمشاهی جای‌گزین شده‌اند (لباف‌خانیک، ۱۳۷۸: ۵۸۲).

عملیات ساخت و ساز مسجد ملک زوزن، براساس کتیبه‌های باقی مانده، تا پیش از حملات مغولان در سال ۶۱۶ ه.ق. ادامه داشته، اما هرگز به طور کامل تکمیل نشده است. پلان مسجد را می‌توان با مساجدی که از نظر جغرافیایی و تاریخی در نزدیکی آن قرار داشته‌اند، هم‌چون مسجد جامع گناباد و مسجد سنگان، مقایسه کرد. این مسجد دارای دو ایوان عظیم در جهات غربی و شرقی بوده است. ایوان غربی دهانه‌ای به اندازه ۱۳٫۳ متر و عمقی برابر با ۱۲٫۶۵ متر داشته که محراب اصلی مسجد در آن جای گرفته بود. ایوان شرقی نیز - که تنها دهانه‌ای از آن باقی مانده - ارتفاعی برابر با ۱۱٫۳ متر داشته است. این احتمال وجود دارد که در جهات شمالی و جنوبی بنا نیز شبستان‌های بزرگ ستون‌دار احداث می‌شده، هرچند تنها رواق‌های ورودی شبستان شمالی تا حدودی تکمیل شده است (عدل، ۱۳۶۷: ۲۳۴).

شواهد متعدد نشان می‌دهد که عملیات ساختمانی مسجد ناتمام مانده است؛ از جمله ناتمام بودن پاکارهای بنا، فقدان هرگونه سفیدکاری و تزئینات در بخش زیرین ایوان‌ها، و نیز قرار گرفتن محراب اصلی مسجد بر بستری از آجرهای بدون بندکشی که قرار بوده در مراحل بعدی تزئین شوند. هم‌چنین، عدم خاک‌برداری در بخش‌های زیادی از مسجد و نیمه‌کاره رها شدن عملیات آواربرداری از بنای پیشین نیز مؤید این امر است (عدل، ۱۳۶۷: ۲۳۴؛ لباف‌خانیک، ۱۳۷۸: ۵۸۳).

زوزن در مسیر لشکرکشی‌های مغولان در خراسان

در این بخش به مهم‌ترین حملات مغولان به خراسان پرداخته می‌شود. هدف از ارائه این بخش، بررسی این نکته است که در طی این حملات، زوزن تا چه اندازه در مسیر تحرکات قرار داشته و بالطبع چه میزان در معرض خطر هجوم بوده است. بدیهی است که این سطح از خطرپذیری بر تعلیق فعالیت‌های ساختمانی و نیز اقدامات حفاظتی انجام‌شده در مسجد ملک زوزن تأثیرگذار بوده است.

حملات مغولان به ایران در سه بازه زمانی مختلف انجام شد؛ نخست، حملات مستقیم چنگیزخان که در سال ۶۱۶ ه.ق. آغاز شد و شامل چندین لشکرکشی متعدد به نقاط مختلف ایران به رهبری فرماندهان چنگیز و پسران او بود. مهم‌ترین و مخرب‌ترین حملات به خراسان نیز در همین مرحله نخست روی داد (جوبینی، ۱۳۸۹: ۲۰۷-۲۰۸). دومین دور حملات به دستور «اوگتای قان» و به فرماندهی «جورماغون» با هدف سرکوب «سلطان جلال‌الدین» در سال ۶۲۶ ه.ق. آغاز شد که بیشتر متوجه نقاط مرکزی و غربی ایران بود (جوبینی، ۱۳۸۹: ۴۸۶). آخرین حمله نیز به رهبری «هولاکوخان» در سال ۶۵۳ ه.ق. رخ داد که هدف آن سرکوبی «اسماعیلیان» و هم‌چنین تصرف بغداد بود (فضل‌الله همدانی، ۱۳۷۳: ۹۸۴).

در میان این حملات، یورش‌های متعددی به شهرهای خراسان صورت گرفت که پرداختن به همه آن‌ها از حوصله این پژوهش خارج است؛ بنابراین، تنها چهار لشکرکشی اصلی به ترتیب زمانی بررسی می‌شود. شایان ذکر است که مکان برخی از شهرها در جغرافیای امروزی ایران به روشنی قابل پیگیری نیست که راهنمای دقیق آن در جدول ۱، ارائه شده است.

لشکرکشی سوبتای و جبه نویان: این لشکرکشی در سال ۶۱۷ ه.ق. و به دستور چنگیزخان و به فرماندهی «سوبتای» و «جبه نویان» انجام شد. هدف اصلی آن، تعقیب و دستگیری «سلطان علاء‌الدین محمد خوارزمشاه» بود. بر پایه مستندات تاریخی می‌توان چنین ارزیابی کرد که لشکر مزبور از بلخ حرکت کرده و تا اعماق خراسان پیش آمده است؛ هرچند در بیشتر منابع اشاره‌ای به مسیر نخستین بخش حرکت نشده، اما پس از خروج از بلخ، سپاه مغول وارد زاوه گردید که فاصله زیادی با مبدأ داشت؛ سپس خط سیر به سوی نیشابور منحرف شد و پس از رسیدن به آنجا، سپاه مغول به دو بخش تقسیم گردید: گروهی به فرماندهی جبه نویان از راه جاجرم به سمت غرب رفتند و گروهی دیگر به فرماندهی سوبتای به سوی شمال خراسان حرکت کرده و پس از رسیدن به طوس، به رادکان و سپس خوشان (نزدیک قوچان امروزی) رفتند (شکل ۱)، (جوبینی، ۱۳۸۹: ۲۰۷-۲۰۸).

لشکرکشی تولوی: این لشکرکشی نیز در سال ۶۱۷ ه.ق. به دستور چنگیزخان و به فرماندهی پسر کوچک او، «تولوی»، انجام شد. هدف آن تصرف شهرهای مهم خراسان بود. آغاز حرکت از بلخ بوده و نخستین مقصد، ابیورد ذکر شده است. سپس سپاه به سوی نسا و بعد یازر رفته و از آنجا به طوس رهسپار شده‌اند. جهت حرکت پس از طوس به سمت مناطق غربی متوجه شد، اما پس از رسیدن به دشت جوین و جاجرم دوباره به مناطق شرقی بازگشتند. لشکر تولوی پس از گذر از بیهق، احتمالاً از مسیر جام به سوی خواف و سنگان حرکت کرده و سپس با یک تغییر مسیر ناگهانی از سرخس در شمال خراسان به سوی هرات رفتند (شکل ۱)، (جوبینی، ۱۳۸۹: ۲۱۰-۲۱۱؛ فضل‌الله همدانی، ۱۳۷۳: ۵۱۹؛ هروی، ۱۳۸۵: ۹۴-۱۰۳).

تعقیب سلطان جلال‌الدین توسط لشکریان مغول: در همان سال ۶۱۷ ه.ق.، در جریان تعقیب و گریز میان سلطان جلال‌الدین و سپاهیان مغول، به عبور سلطان از زوزن اشاره شده است. این تنها اشاره مستقیم در متون تاریخی به احتمال حضور مغولان در خطه زوزن است. در این واقعه، سلطان که در حال گریز از دست لشکریان مغول - که تنها یک روز با او فاصله داشتند - بود، از نیشابور به سمت زوزن رفت و درخواست ورود به قلعه زوزن موسوم به «قلعه قاهره» را مطرح کرد. اما «عین‌الملک»، فرمانروای زوزن، از بیم حملات مغول و انتقام آن‌ها، از پذیرش وی خودداری نمود. سلطان نیز ناچار به سوی هرات و سپس بُست رهسپار شد (شکل ۱)، (جوبینی، ۱۳۸۹: ۶۳؛ زیدری نسوی، ۱۳۶۶: ۶۳).

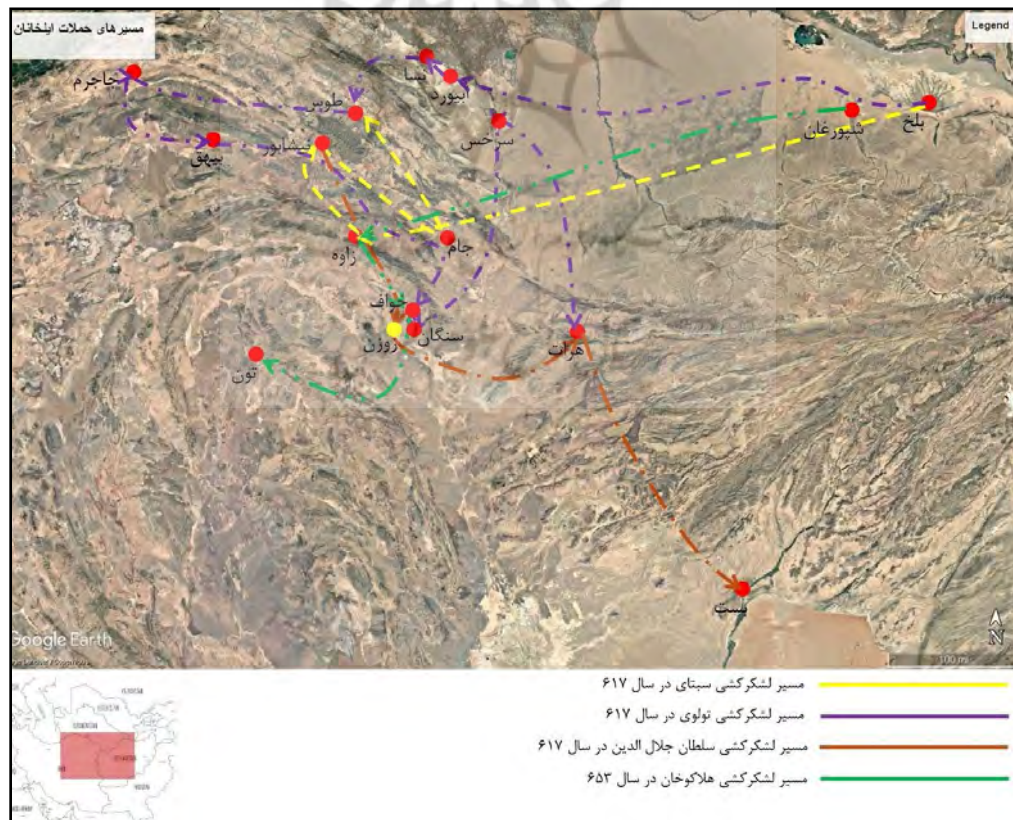
خط سیر حرکت لشکر هولاکوخان در خراسان: آخرین لشکر بزرگ مغول که از خراسان عبور کرد، سپاهی بود که به فرمان «منگوقان» و تحت رهبری هولاکوخان از شرق به سوی ایران حرکت نمود. خط سیر این

لشکرکشی که در سال ۶۵۳ هـ.ق. آغاز شد، در خراسان چنین بوده است: حرکت از شفورقان به سوی زاوه، سپس به سمت خواف، پس از آن ورود به نواحی قهستان در جنوب خواف، سپس حرکت به سوی تون، و در نهایت بازگشت به شمال خراسان و ورود به طوس (شکل ۱)، (فضل‌الله همدانی، ۱۳۷۳: ۹۸۴؛ بناکتی، ۱۳۴۸: ۴۱۴).
در مجموع از بررسی این چهار لشکرکشی چنین برمی‌آید که زوزن دست‌کم در مسیر سه لشکرکشی اصلی قرار داشته و در یک لشکرکشی، خطر حمله مغولان به طور مستقیم متوجه شهر و اهالی زوزن بوده است (شکل ۱)، (زمچی‌اسفزاری، ۱۳۳۹: ۲۳۳؛ حافظ ابرو، ۱۳۹۵: ۷۵۲).

جدول ۱: مکان‌یابی شهرهای تاریخی ذکر شده (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Tab. 1: Identifying the locations of the referenced historic cities (Author, 2025).

نام شهر	مکان احتمالی	منبع
زاوه	بقایای شهر کهن زاوه در غرب شهر امروزی تربت حیدریه قرار دارد.	(لباف خانیکی و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۰۸)
ایبورد	نام دیگر آن در متون تاریخی «باورد» است. این شهر در حاشیه بیابان مرو در خاور نسا قرار داشته و مرکز آن شهر «میهنه» بوده که امروز در ترکمنستان، نزدیک مرز ایران واقع است.	(Le Strange, 1905: 410)
نسا	موضعی در غرب ایبورد و شرق قوچان	(Le Strange, 1905: 419)
یازر	در برخی نسخ «بارز» نیز آمده است. موضعی در دشت خاوران که جزئی از مرو شاه‌جهان بوده و در نزدیکی نسا و ایبورد قرار داشته است. در برخی منابع نیز محل آن در شمال غرب قوچان ذکر شده است.	(زمچی‌اسفزاری، ۱۳۳۹: ۲۳۳؛ حافظ ابرو، ۱۳۹۵: ۷۵۲)
تون	در پنجاه میلی غربی شمال قائن قرار داشته و موقعیت امروزی آن در جنوب غربی شهر امروزی فردوس است.	(Le Strange, 1905: 378)

شکل ۱: مسیر لشکرکشی‌های مغولان در خراسان در قرن هفتم هجری قمری (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Fig. 1: The trajectories of the Mongol campaigns in Khorasan during the 13th century AD (Authors, 2025).

محراب مسجد ملک زوزن، بررسی موارد حفاظتی

این بخش در سه قسمت ارائه می‌شود؛ بخش نخست، گزارشی کوتاه از عملیات کاوش و کشف محراب و هم‌چنین تشریح روش حفاظتی است که برای محافظت از آن در قرن هفتم هجری قمری به‌کار گرفته شده است. بخش دوم، به تبیین قوانین مدرن در حوزه حفاظت از اموال فرهنگی در مخاصمات مسلحانه می‌پردازد که با روش حفاظتی به‌کار رفته در قرن هفتم در مورد محراب هم‌خوانی دارد. در نهایت، در بخش سوم، ضمن ارائه یک جدول تطبیقی، روش حفاظتی مذکور با قوانین معرفی شده مقایسه خواهد شد.

عملیات اکتشاف محراب: در جریان کاوش‌های محوطه مسجد ملک زوزن، محرابی که احتمال می‌رود متعلق به دوره سلجوقی باشد در مجاورت دیوار شمالی ایوان غربی کشف گردید. عملیات اولیه خاک‌برداری در این بخش که با هدف یافتن بقایای پلکان منتهی به درگاه ورودی آغاز شده بود، در نهایت منجر به آشکار شدن این محراب ارزشمند شد. با پیشرفت عملیات مشخص گردید که بخش‌های اصلی محراب به‌طور کامل سالم باقی مانده است و این امر تنها به دلیل اتخاذ روش حفاظتی خاص در قرن هفتم بوده است. محراب که بر روی دیوار گلی متعلق به دوره سلجوقی نصب شده بود، ابعادی برابر با سه متر در ۱۶۸ سانتی‌متر داشت (لباف‌خانیکی، ۱۳۷۸: ۵۷۲).

این محراب که محراب اصلی مسجد به حساب نمی‌آمده و در واقع در بخش متفاوتی از محل قرارگیری محراب اصلی کشف شده، به صورت بسیار مبتکرانه‌ای مورد حفاظت قرار گرفته بوده است؛ به این صورت که استادکاران قرن هفتم هجری قمری با استفاده از خشت، صندوقه‌ای در جلوی محراب ایجاد کرده و سپس فاصله میان دیوار صندوقه تا ۱۰ سانتی‌متری محراب را با ردیفی از خشت‌های گلی که به صورت نره روی هم چیده شده بود، پر کرده‌اند. در نهایت نیز فاصله ۱۰ سانتی‌متری میان خشت‌ها و محراب با ماسه‌بادی نرم انباشته شده است. این روش حفاظتی نه تنها موجب حفظ گچ‌بری‌های محراب در طول زمان گردید، بلکه رنگ‌های به‌کار رفته در تزئینات گچ‌بری را نیز محفوظ نگاه داشته است که در نوع خود کم‌نظیر است (شکل‌های ۲-۵)، (لباف‌خانیکی، ۱۳۷۸: ۵۷۲).

تشریح قوانین و دستورالعمل‌های بین‌المللی حفاظت پیش‌گیرانه: مهم‌ترین قوانین تصویب شده در خصوص حفاظت از اموال فرهنگی در طول مخاصمات جنگی، که مواد مطرح شده در آن‌ها قابل مقایسه با اقدامات انجام شده در مسجد ملک زوزن در زمان حملات مغول است، عبارتند از:

- کنوانسیون لاهه ۱۹۵۴ م.: این کنوانسیون برای حفاظت از اموال فرهنگی در شرایط مخاصمات مسلحانه به‌عنوان نخستین سند پیشگام در حفاظت از میراث فرهنگی شناخته می‌شود. برخی از مهم‌ترین مواد آن عبارت‌اند از:

ماده ۱: تعریف اموال فرهنگی شامل بناهای تاریخی، مجموعه‌های معماری، آثار هنری و علمی، کتابخانه‌ها و مراکز بایگانی (Hague Convention, 1954: Art. 1).

ماده ۳: الزام دولت‌ها به اتخاذ اقدامات لازم در جهت حفاظت از اموال فرهنگی حتی در زمان صلح، که شامل برنامه‌ریزی و آماده‌سازی مکان‌های امن در شرایط خطر است (Hague Convention, 1954: Art. 3).

- پروتکل الحاقی دوم ۱۹۹۹ م.: ایجاد نظام حفاظتی تقویت شده برای اموال فرهنگی با اهمیت استثنایی و پیش‌بینی ضمانت‌های کیفری در قبال تخلفات (Second Protocol, 1999: Arts. 10-15).

- راهنمای ایکروم ۱۹۹۹ م. در زمینه آمادگی در برابر ریسک: این راهنما چارچوبی عملی برای حفاظت پیش‌گیرانه ارائه می‌دهد که شامل موارد زیر است:

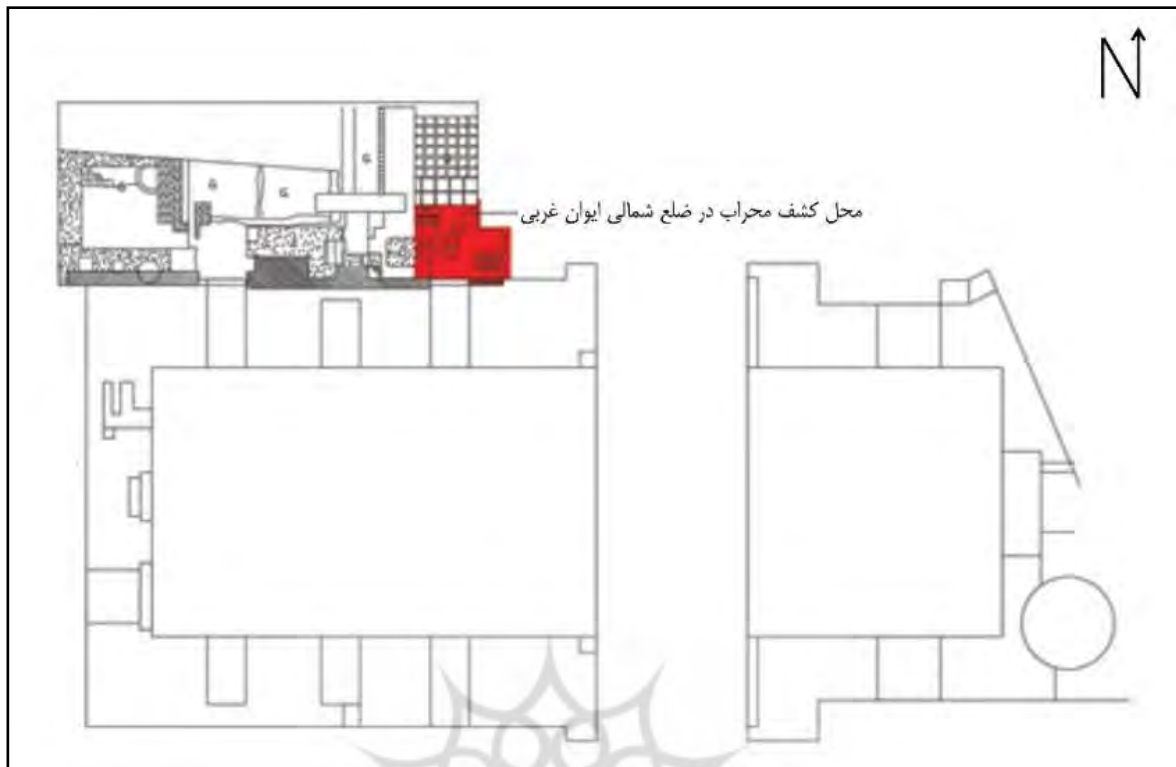
- شناسایی و فهرست‌بندی آثار و اماکن با اولویت‌بندی براساس اهمیت فرهنگی،

- ارزیابی تهدیدها و آسیب‌پذیری‌های اموال فرهنگی،

- طراحی طرح‌های اضطراری شامل مکان‌های امن برای جابه‌جایی و بسته‌بندی،

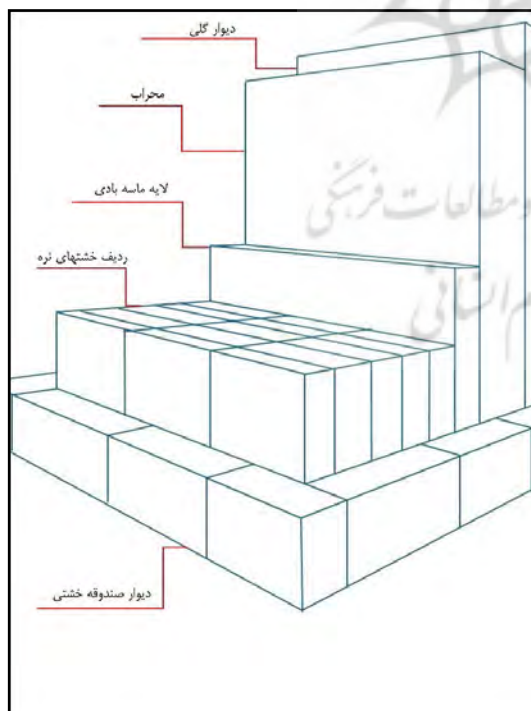
- آموزش و اجرای تمرین‌های عملی برای نیروهای محلی (Stovel, 1998).

- دستورالعمل‌های ایکروم و ایکوموس (۲۰۲۳): این دستورالعمل‌ها حفاظت پیش‌گیرانه را در قالب چرخه کامل

شکل ۲: پلان مسجد ملک زوزن و محل کشف محراب (آرشیو فنی معاونت حفظ و احیاء آثار تاریخی استان خراسان رضوی).

Fig. 2: Plan of the Malek Zuzan Mosque and the location where the mihrab was discovered (Technical Archive of the Department for the Conservation and Restoration of Historical Monuments, Razavi Khorasan Province).

شکل ۴: جزئیات اقدامات انجام شده جهت حفاظت از محراب در قرن هفتم هجری قمری (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Fig. 4: Details of the measures taken to protect the mihrab in the 13th century AD (Authors, 2025)

شکل ۳: محراب ملک زوزن در محل کشف شده (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Fig. 3: The Malek Zuzan mihrab at the location where it was found (Authors, 2025).

شکل ۵: تصویر از لحظه کشف محراب و اقدامات انجام شده جهت حفاظت از آن در قرن هفتم هجری قمری (لباف خانیکی، ۱۳۷۸: ۵۸۰).
Fig. 5: A photograph from the moment the mihrab was discovered and the measures taken to protect it in the 13th century AD (Labaf Khaniki, 1997: 580).

مدیریت بحران تبیین می‌کنند:

- پیشگیری: گنجاندن حفاظت فرهنگی در طرح‌های ملی مدیریت بحران،
- آمادگی: طراحی سناریوها و برگزاری تمرین‌های عملی،
- واکنش: تثبیت آثار آسیب‌دیده و جابه‌جایی امن اشیاء قابل حمل،
- بازیابی: مرمت و بازسازی با مشارکت جامعه محلی و رعایت اصول اصالت و تمامیت (ICOMOS & ICCROM, 2023).

مقایسه روش حفاظتی محراب ملک زوزن با قوانین مدرن: در جدول شماره دو، اقدامات حفاظتی قرن هفتم هجری قمری در خصوص محراب مسجد ملک زوزن با قوانین و دستورالعمل های مدرن مقایسه شده است (جدول ۲).

جدول ۲: مقایسه روش حفاظتی محراب مسجد ملک زوزن با استانداردهای مدرن (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Tab. 2: Comparison of the conservation method of the Malek Zuzan Mosque mihrab with modern standards (Author, 2025).

روش حفاظتی در زوزن	دستورالعمل ها یا مواد مرتبط	میزان تطابق با اصول مدرن
پیش گیری و ارزیابی تهدیدها	• ماده ۳ کنوانسیون لاهه ۱۹۵۴ م. • راهنمای آمادگی در برابر ریسک (ICCROM, 1999) • دستورالعمل های حفاظتی پیش گیرانه (ICOMOS & ICCROM, 2023)	بالا: پیش بینی خطراتی مانند حملات قریب الوقوع، همراه با اجرای اقدامات حفاظتی مهم
طرح اضطراری برای حفاظت در محل اصلی	راهنمای آمادگی در برابر ریسک (ICCROM, 1999)	بالا: طراحی و اجرای طرح حفاظتی درجا بدون جابه جایی محراب از محل اصلی
آماده سازی بستری امن برای حفاظت	ماده ۳ کنوانسیون لاهه ۱۹۵۴ م.	بالا: قرار دادن محراب در بستری امن و پنهان سازی آن
تعریف راهکاری مؤثر در حفاظت درجا	پروتکل الحاقی دوم کنوانسیون لاهه ۱۹۹۹ م.	بالا: ایجاد لایه های حفاظتی متعدد شامل خشت و ماسه بادی

نتیجه گیری

کار ساخت مسجد ملک زوزن در اوایل قرن هفتم هجری قمری آغاز شد، اما در بجهت حملات مغول در سال های ۶۱۶ و ۶۱۷ ه.ق. نیمه کاره رها گردید. این مسجد بر روی بقایای مسجدی کهن تر از دوره سلجوقیان ساخته می شد و مجریان طرح در بسیاری از موارد از مصالح و مواد باقی مانده از بنای پیشین در ساخت بنای جدید بهره گرفتند. این مصالح عمدتاً شامل آجرهای برج مانده بود و کمتر شامل تزیینات دوره سلجوقی می شد. در میان این بقایا، به نظر می رسد محراب برجای مانده از مسجد سلجوقی برای بانیان بنای جدید ارزش بیشتری داشته است؛ چراکه درصدد استفاده مجدد از آن در داخل بنا بودند. این اهمیت را می توان در دو ویژگی کلیدی این محراب مشاهده کرد؛ نخست، قداست محراب که حفظ آن را برای بانیان مسجد ضروری می ساخت؛ و دوم، قدمت و ارزش تاریخی محراب کهن که حتی در همان زمان نیز می توانست جزو نفایس عصر خود به شمار آید. با این همه، نیمه کاره ماندن کار احداث مسجد به دلیل هجوم مغولان مانع از تحقق این امر شد.

هجوم مغولان به خراسان در سه موج اصلی صورت گرفت؛ در نخستین حمله در سال ۶۱۷ ه.ق.، براساس نقشه مسیر لشکرکشی ها، خطری مستقیم شهر زوزن را تهدید نکرد. اما در دومین حمله در همان سال به رهبری تولوی، مسیر لشکریان مغول از نزدیکی شهر عبور کرده و زنگ خطر را برای بزرگان و ساکنان زوزن به صدا درآورده است. هم چنین در سومین هجوم همان سال، که در پی تعقیب سلطان جلال الدین توسط مغولان رخ داد، شهر زوزن مستقیماً در معرض تهدید قرار گرفت. با این حال، براساس گزارش های تاریخی برجای مانده، می توان چنین برداشت کرد که شهر دست کم تا این زمان از تعرض مغولان مصون بوده و با برج و باروی مستحکم حفاظت می شده است. آخرین حمله وسیع مغولان به منطقه نیز به رهبری هولاکو در سال ۶۵۳ ه.ق. انجام شد که اگرچه شدت و تهدید آن کمتر از حملات پیشین بود و با زمان ساخت بنا چندین دهه فاصله داشت، اما هم چنان نشان دهنده عبور لشکریان از حوالی زوزن است.

بررسی مسیر این حملات نشان می‌دهد که مردمان زوزن و بالطبع استادان و کارگرانی که در محوطه مسجد مشغول به کار بودند، در تمام طول سال ۶۱۷ ه.ق. در معرض خطر دائمی هجوم مغولان قرار داشتند. این وضعیت آنان را واداشت تا روند ساخت و ساز را متوقف کرده و دیگر مصالح ارزشمند را پنهان یا از محل دور سازند، به امید آن‌که با بازگشت آرامش، کارهای ساختمانی ادامه یابد. اقداماتی که در زمینه حفاظت از محراب سلجوقی صورت گرفت را می‌توان متأثر از همین شرایط خطرناک دانست؛ تدبیری که با حفاظت درجا از محراب، یعنی عنصری غیرقابل انتقال، آن را برای مدتی نامعلوم از تهدیدات مصون نگاه داشت. با این حال، نباید از نظر دور داشت که روشن شدن جایگاه دقیق محراب سلجوقی در مسجد قرن پنجم و ششم هجری قمری نیازمند پژوهش‌ها و کاوش‌های بیشتر است و پرسشی که درباره قصد معماران عصر خوارزمشاهی برای جای‌گذاری محراب در کدام قسمت مسجد جدید مطرح است، شاید هیچ‌گاه پاسخ روشنی نیابد.

مقایسه اقدامات حفاظتی انجام‌شده در مسجد ملک‌زوزن با دستورالعمل‌های معاصر در کنوانسیون‌های جهانی حفاظت از اموال فرهنگی در زمان مخاصمات مسلحانه نشان می‌دهد که این اقدامات به‌طور کامل با اصول مطرح‌شده تحت سرفصل «پیش‌گیری» منطبق بوده است. در اغلب معاهدات و کنوانسیون‌های مرتبط، روش‌های متنوعی هم‌چون پیش‌گیری، انتقال و حفاظت در محل یا انتقال به مکان امن توصیه شده است؛ امری که به‌روشنی با اقدام استادان مسجد ملک‌زوزن در بیش از ۷۰۰ سال پیش، درخصوص محراب ارزشمند سلجوقی، هم‌خوانی کامل دارد.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که اقدامات حفاظتی سنتی، حتی بیش از ۷۰۰ سال پیش، توانسته‌اند با دقت و ابتکار آثار فرهنگی ارزشمند را در شرایط پرخطر حفظ کنند. نتایج این مطالعه هم‌چنین حاکی از آن است که بخشی از این اقدامات، با وجود فاصله زمانی بسیار زیاد، با مصوبات و توصیه‌نامه‌هایی که امروزه در زمینه حفاظت در شرایط نبردهای مسلحانه به تصویب رسیده‌اند، هم‌خوانی داشته و بدین‌گونه اهمیت حفاظت از میراث در طول حیات بشری را آشکار می‌سازد. در نهایت، این مطالعه نه تنها نقش حیاتی استادان و کارگران در مسئله حفاظت از میراث فرهنگی را برجسته می‌سازد، بلکه بر ضرورت توجه به اصول پیش‌گیری و برنامه‌ریزی حفاظتی در پروژه‌های امروزی تأکید کرده و می‌تواند الگویی برای ترکیب دانش تاریخی با روش‌های مدرن حفاظت ارائه دهد.

سپاسگزاری

در پایان نویسندگان بر خود لازم می‌دانند که از داوران ناشناس نشریه با نظرات ارزشمند خود به غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان به یک میزان در انجام این پژوهش مشارکت داشته‌اند.

تعارض منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند. این مقاله بخشی از پژوهشی است با عنوان «مسیرهای دوره‌ای ایلخانان در ایران، مسیرها و استقرارگاه‌ها» که با حمایت مالی بنیاد گردها در حال انجام است.

کتابنامه

- افشارمهجر، کامران؛ صالحی، سودابه؛ قلیچ‌خانی، حمیدرضا؛ و فرید، امیر، (۱۳۹۶). «نقد تجسمی محراب گجبری مسجد ملک‌زوزن خواف (با تأکید بر نظام نوشتاری کتیبه‌ها)». پژوهشنامه خراسان بزرگ، ۸ (۲۸): ۳۷-۵۰.

<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22516131.1396.7.28.3.2>

- بناکتی، محمد، (۱۳۴۸). تاریخ بناکتی (روضه الالباب فی معرفة التواریخ و الانساب). مصحح: جعفر شعار، تهران: انجمن آثار ملی.
- جوینی، علاءالدین عطاءالملک محمد، (۱۳۸۹). تاریخ جهانگشای. مصحح: محمد قزوینی، تهران: نگاه.
- حافظ ابرو، (۱۳۹۵). زبدة التواریخ. مصحح: سید کمال حاج سید جوادی، تهران: اساطیر.
- خوش‌آهنگ، ناصر، (۱۳۸۸). «پیشینه زوزن و مسجد تاریخی آن». پژوهش نامه تاریخ، ۴ (۱۵): ۵۹-۸۶. <https://sanad.iau.ir/Journal/history/Article/942806>
- زمچی اسفزاری، محمد، (۱۳۳۹). روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات. مصحح: محمد کاظم امام، تهران: دانشگاه تهران.
- زیدری نسوی، محمد، (۱۳۶۶). سیرت سلطان جلال الدین. ترجمه: محمدعلی ناصح، تهران: سعدی.
- سیروس، ساناز؛ و شیخی، علیرضا، (۱۳۹۸). «مطالعه تطبیقی تزیینات محراب‌های مسجد-مدرسه زوزن و مسجد فریومد». نامه هنرهای تجسمی و کاربردی، (۲۵): ۴۷-۶۸. http://vaa.journal.art.ac.ir/article_746.html
- شریفی، آزاده؛ و رهنمای، حسن، (۱۳۸۶). «بررسی نقوش تزیینی مساجد خوارزمشاهیان در خراسان». کتاب ماه هنر، (۱۰۹-۱۱۰): ۳۲-۴۰.
- عدل، شهریار، (۱۳۶۷). «یادداشتی بر مسجد و مدرسه زوزن». اثر، ۱۵ و ۱۶: ۲۳۱-۲۴۸.
- عدل، شهریار؛ و کریمی، اصغر، (۱۳۷۷). «نگاهی به برداشت‌ها و دیدهای شمارگانی (دیزیتالی) و فتوگرامتری شده زوزن و بسطام». اثر، ۱۹ (۲۹-۳۰): ۹۰-۱۲۰.
- عدل، شهریار، (۱۳۸۷). «خطه بازیافته زوزن در آستانه حمله مغول». بخارا، ۱۱ (۶): ۱۰۲-۱۲۰.
- فضل‌الله همدانی، رشیدالدین، (۱۳۷۳). جامع التواریخ. مصححان: محمد روشن و مصطفی موسوی، تهران: البرز.
- گدار، آندره، (۱۳۶۵). آثار ایران. ترجمه سروقد مقدم، مشهد: آستان قدس رضوی.
- لباف خانیکی، رجبعلی، (۱۳۷۸). «سیر تحول مسجد جامع زوزن». در: مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده، جلد اول، تهران: دانشگاه هنر، ۵۶۵-۵۹۰.
- لباف خانیکی، رجبعلی؛ بختیاری شهری، محمود؛ و نعمتی، بهزاد، (۱۳۹۲). کاروانسراهای خراسان. تهران: پژوهشکده میراث فرهنگی و گردشگری.
- هروی، سیفی، (۱۳۸۵). تاریخنامه هرات. مصحح: غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: اساطیر.

References

- Adl, S., (1988). "A note on the mosque and madrasa of Malek Zuzan". *Athar*, 15-16: 231-248 (In Persian).
- Adl, S., (2008). "A rediscovered region of the Zuzan territory on the eve of the Mongol invasion". *Bukhara Bimonthly*, 11(6): 102-120. (In Persian).
- Adl, S. & Karimi, A., (1998). "A review of the numerical (digital) and photogrammetric surveys of Zozan and Bastam". *Athar*, 19(29-30): 90-120. (In Persian).
- Afshar-Mohajer, K., Salehi, S., Gholichkhani, H. & Farid, A., (2017). "Visualized review of Malek Zozan mihrab (with emphasis on written epigraphs)". *Pazhuheshname-ye Khorasan-e Bozorg*, 8(28): 37-50. (In Persian). <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22516131.1396.7.28.3.2>
- Banakati, D., (1969). *Tarikh-i Banakati* (J. Sho'ar, Ed.). Tehran: Anjuman-i Athar-i Milli (In Persian).
- Blair, S., (1985). "The madrasa at Zuzan: Islamic architecture in eastern Iran on the eve of the Mongol invasions". *Muqarnas*, 3: 75-91.

- Blue Shield International. (2000s). *Guidance on the use of the Blue Shield emblem and civil-military cooperation manuals*. Blue Shield International.
- First Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, 14 May 1954, 249 U.N.T.S. 358.
- Godard, A., (1986). *Iranian monuments* (Vol. 2, S. Moghaddam, Trans., pp. 287–386). Mashhad: Astan Quds Razavi (In Persian).
- Hafiz-e Abru, S. al-D., (2016). *Zobdeh al-Tawarikh* (S. K. Haj Seyed Javadi, Ed.). Tehran: Asatir (In Persian).
- Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, 14 May 1954, 249 U.N.T.S. 240.
- Heravi, S. (2006). *Tarikhnam-i Herat* (G. H. Tabatabaee Majd, Ed.). Tehran: Asatir (In Persian).
- ICOMOS, & ICCROM. (2010). *Guidance for preparedness and recovery of cultural heritage*. ICOMOS & ICCROM.
- ICOMOS, & ICCROM. (2022–2024). *Disaster risk management of cultural heritage*. ICOMOS & ICCROM.
- International Committee of the Red Cross. (1987). *Commentary on the Additional Protocols of 1977 to the Geneva Conventions of 1949*. ICRC.
- Juvayni, A. M., (2008). *Tarikh-i Jahangushay* (M. Qzavini, Ed.). Tehran: Negah (In Persian).
- Khosh-Ahang, N., (2009). “The background of Zuzan and its historic mosque”. *Pazhuheshname-ye Tarikh (Research Journal of History)*, 4 (15): 59–86 (In Persian). <https://sanad.iau.ir/Journal/history/Article/942806>
- Labaf Khaniki, R., (1997). “The evolution of the Jameh Mosque of Zuzan”. In: *Proceedings of the International Conference on Mosque Architecture: Past, Present, Future* (Vol. 1, pp. 565–590) (In Persian).
- Labaf Khaniki, R., Bakhtiari Shari, M. & Nemati, B., (2013). *Caravanserais of Khorasan*. Tehran: Cultural Heritage and Tourism Research Institute Milli (In Persian).
- Le Strange, G., (1905). *The lands of the Eastern caliphate: Mesopotamia, Persia, and central Asia, from the Moslem conquest to the time of Timur* (Vol. 4). CUP Archive.
- Rashid al-Din, F. H., (1994). *Jami' al-Tawarikh* (M. Raushan & M. Musawi, Eds.). Tehran: Alborz (In Persian).
- Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, 26 March 1999, 38 I.L.M. 769.
- Sharifi, A. & Rahnamai, H., (2007). “The decorative motifs of mosques in the Khwarazmian period in Khorasan”. *Ketab-e Mah-e Honar (Art Monthly Book Journal)*, (109–110), [October–November] (In Persian).
- Sheikhi, A. & Sirus, S., (2019). “A comparative study of the decorations of the mihrabs of the Zuzan mosque-school and the Forumad mosque”. *Nameh-ye Honarhā-ye Tajassomi va Karbordi*, (25): 47–68 (In Persian). http://vaa.journal.art.ac.ir/article_746.html
- Stovel, H., (1998). *Risk preparedness: A management manual for world cultural heritage*. ICCROM.
- Zaidari Nasawi, M., (1987). *Sirat-e Sultan Jalal al-Din* (M. A. Naseh, Trans.). Tehran: Saadi (In Persian).
- Zamchi Esfazari, M., (1960). *Rozat al-jannat fi osaf-e madinat-e Herat* (M. Emam, Ed., Vol. 1). Tehran: Tehran University Publisher (In Persian).